

Over beschaving en milieu

Inleiding

Zorg voor het milieu is een kwestie van beschaving. Deze stelling viel begin jaren negentig - de hoogtijdagen van de zogenaamde 'derde milieugolf' - in verschillende toonaarden te beluisteren, niet alleen in populaire maar ook in meer geleerde beschouwingen.¹ De vraag is wat met deze uitspraak is gezegd. Wat betekent 'beschaving' hier eigenlijk en welke theoretische veronderstellingen en milieupolitieke implicaties heeft een dergelijke leus?

Sociologisch gezien ligt het voor de hand om voor de betekenis van het begrip 'beschaving' te rade te gaan bij de civilisatietheorie van Norbert Elias (1969). Maar wat heeft een theorie, die in enge zin gaat over de verhoofsing van krijgers en in brede zin over de 'toenemende sociale dwang tot zelfbedwang' van in relatief stabiele staatsverbanden opgenomen burgers, met zorg voor het milieu te maken? De 'ecologisering' van geavanceerde industriële samenlevingen in de zin van de trend naar een groeiend 'milieubewustzijn' en de daaruit voortspruitende pogingen om de aard van menselijke activiteiten binnen ecologisch verantwoord geachte grenzen te houden, is inderdaad onmiskenbaar. Maar in hoeverre kan deze ontwikkeling worden beschouwd als een civilisatieproces? En wat blokkeert en wat bevordert ecologisering in de zin van een toenemende milieuzorg? Dat zijn de vragen waarop ik in deze bijdrage een antwoord probeer te geven.

Daartoe volgt eerst een kort overzicht van sociale ontwikkelingen die als 'ecologisering' kunnen worden aangemerkt. Vervolgens wordt beknopt aandacht besteed aan 'economisering' als lange-termijnproces waaruit de huidige milieuproblematiek is voortgekomen. Ten slotte zal, na een beschouwing over het beschavingsgehalte van beide processen, worden ingegaan op de vraag in hoeverre ecologisering door economisering wordt geblokkeerd.

Ecologisering als lange-termijnproces

Mensen zijn afhankelijk van elkaar, niet alleen als tijdgenoten maar ook als erfgenamen van de vorigen. Bovendien zijn zij afhankelijk van de hun

nagelaten natuurlijke omgeving en deze weer van hen. De manieren waarop mensen leren omgaan met deze omgeving alsmede hun perceptie, conceptualisering en waardering ervan - te zamen hun 'ecologisch regime'² - liggen niet voor eens en voor altijd vast, maar veranderen langs lijnen van maatschappelijke verhouding.

Ecologisering is niet een ontwikkeling die pas op gang is gekomen sinds de verschijning van Rachel Carsons *Silent Spring* (1962) of *The Limits to Growth* (1972) van Dennis Meadows. Zo kwamen bij voorbeeld in Europa geregistreerde pogingen tot preventie van erosie door herbebossing reeds in de achttiende eeuw en ook al eerder voor, terwijl 'proto-hygiënistische' stadskeuren ter bestrijding van vervuiling teruggaan tot in de Middeleeuwen.³ Milieuzorg heeft oude en praktische wortels.

Ook de door min of meer romantische motieven geïnspireerde bescherming van de natuur kent een lange geschiedenis (Worster 1977, Van Zanden & Verstegen 1993, 179-208). Natuurbescherming was het produkt van verlichte stedelijke elites die voor hun bestaan niet meer direct afhankelijk waren van de natuur en zich derhalve minder bedreigd voelden door de elementen. De toenemende beheersing van de natuur vergemakkelijkte een meer gedistantieerde bestudering ervan, waardoor de mogelijkheden tot natuurbeheersing weer verder toenamen (Elias 1956). De afnemende angst voor de natuur als gevolg van deze toenemende kennis en beheersing vormde de voedingsbodem voor een steeds verdergaande exploitatie en een romantisering van de natuur als toevluchtsoord voor wat in toenemende mate als de 'onnatuurlijke' beschavingsdruk van het hof- en stadsleven werd ervaren (Elias 1969, 320-93). De eerste sporen van de romantisering van de natuur deden zich al voor in de Romeinse Oudheid en kwamen sinds de Renaissance weer op bij vertegenwoordigers van de geestelijkheid en hofadel om ten slotte navolging te krijgen bij burgerlijke elites die sindsdien 'twee zielen in hun borst' droegen: die van de lucratieve exploitatie en van de bescherming van de natuur (Schmidt 1978, Van Zanden & Verstegen 1993, 179-208). De laatste tendens werd versterkt door klassegenoten die zich toelieden op de wetenschappelijke bestudering van de flora en fauna als 'wonderen der natuur' (Thomas 1983).

Mede onder invloed van de industrialisering en verstedelijking resulteerde deze ontwikkeling eind negentiende eeuw in de opkomst van de natuur- en landschapsbescherming die beschouwd kan worden als een uitdijend regime ter voorkoming van het offeren van 'natuurmonumenten' aan de economische vooruitgang. De natuurbescherming ontwikkelde zich in de twintigste eeuw en in het bijzonder na de Tweede Wereldoorlog tot een machtige en door de staat gesubsidieerde belangengroep die vertegenwoordigd was en is in tal van publieke overlegorganen. Het aantal leden van

deze organisaties - in Nederland met name Natuurmonumenten - is vooral sinds de tweede helft van de jaren tachtig explosief gestegen, wat wijst op een democratisering van de 'liefde voor de natuur' (Gorter 1986, Van der Windt 1995, Spier 1995b). Het lijkt erop dat oog hebben voor de schoonheid van de natuur - een waardering die gestimuleerd werd door 'culturele virtuozen' als schilders, schrijvers en wetenschappers - in toenemende mate vereenzelvigd werd met 'goede smaak'. Wat intussen voor 'natuur' door-
ging - cultuurlandschap of 'ongerepte', 'wilde' natuur - en wat 'bescherming' eigenlijk inhield, bleef tot op de dag van vandaag voorwerp van discussie (Van der Windt 1995). In de praktijk kon het echter niet anders dan dat in een dermate in cultuur gebracht land als Nederland beide vormen van natuur de moeite van het beschermen waard werden geacht.

Ecologisering als bescherming van wat 'het milieu' ging heten, verwijst naar een meer omvattende zorg, want 'het milieu' omvat niet alleen de organische maar ook de anorganische natuur. De milieubeweging kwam op na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder sinds de late jaren zestig (Tellegen 1983, Cramer 1989). Onder de voorlopers van deze beweging bevonden zich tal van wetenschappers zoals medici en ingenieurs die werkzaam waren bij de gezondheidszorg en bij overheidsinstellingen die verantwoordelijk waren voor de productie van collectieve goederen als schoon leidingwater en de waterbeheersing (Van Kampen 1992).

De pretenties van de milieubeweging waren van meet af aan groter dan die van de traditionele natuurbeschermers, maar hun zorg had dan ook betrekking op het gehele fysisch-biotische milieu. De politieke doelstellingen van de milieubeweging werden aanvankelijk geformuleerd door academisch geschoolden en hun 'alternatieve' achterban die zichzelf zagen als een nieuwe voorhoede in de strijd voor een beter milieu, een strijd die destijds voor menigeen identiek was aan een radicale hervorming van de samenleving (Tellegen 1983, Cramer 1989). Aanvankelijk zetten zij zich daarbij sterk af tegen wat zij beschouwden als 'elitaire' dan wel 'burgerlijke' natuurbeschermers die verondersteld werden geen oog te hebben voor de ernst en de reikwijdte van de moderne milieuproblematiek. Daarnaast werd de oude garde natuurbeschermers verweten geen begrip te hebben voor de nieuwe generatie die zou staan te springen om 'democratisering' en de instituering van een antikapitalistische en milieuvriendelijke 'tegencultuur' (Tellegen 1983, Cramer 1989, Van der Heijden 1992).

Mede als gevolg van de toenemende verzakelijking van het sociale klimaat sinds de jaren tachtig veranderde dit langzamerhand. De voortrekkers van de milieubeweging begonnen meer pragmatisch te worden en zitting te nemen in tal van publieke overlegorganen (Cramer 1989). Zij gingen meer en meer direct onderhandelen met de politieke en, in de loop van de

derde milieugolf, ook met de economische 'beslissers' (Mol 1995). Zo dreigden zij een weliswaar kritisch, maar ook legitimerend onderdeel te worden van wat in de jaren zestig en zeventig 'het establishment' werd genoemd. De instituering en professionalisering van de milieubeweging lokte dan ook voorspelbare kritiek uit: de radicalen van weleer zouden 'ingekapseld' zijn, slachtoffers van de 'repressieve tolerantie' van de gevestigde politieke en economische elites (Van der Heijden 1992). De pragmatische en romantische wortels van de milieubeweging werden eens te meer zichtbaar in de ongemakkelijke coalities en telkens weer oplaaiende conflicten tussen de 'realo's' en de 'fundi's' (Koopmans 1992).

Niettemin, wanneer men het ecologiseringsproces gedurende de twintigste eeuw overziet, dan kan men moeilijk volhouden dat er niets is bereikt. Er is in de huidige geïndustrialiseerde wereld onmiskenbaar sprake van een sterk ontwikkeld 'milieubewustzijn' getuige het publieke opinie-onderzoek, de hausse in opleidingen op milieugebied en de enorme stroom publicaties en wetenschappelijke en politieke conferenties over ecologische kwesties. Daarnaast werden in de produktiesfeer, de energievoorziening en de afvalverwerking technische oplossingen voor uiteenlopende milieuproblemen geïntroduceerd, groeide de markt voor 'milieuvriendelijk' geachte producten en kwam er een uitgebreide en meer geïntegreerde milieuwetgeving alsmede een stelsel van heffingen tot stand. In Nederland werd een internationaal veel geprezen Nationaal Milieubeleidsplan ontwikkeld met als oogmerk om door zogenaamde 'convenanten' met verschillende sectoren van het maatschappelijk leven milieudoelstellingen te formuleren en 'tijdpaden' af te spreken waarbinnen deze doelstellingen gerealiseerd dienden te zijn (MacNeill et al. 1991, Van Driel 1993).

Ondanks deze spectaculaire formele regimevorming is de ecologisering van de samenleving bij lange na nog niet toereikend om wereldomspannende milieuproblemen zoals bij voorbeeld de voortgaande emissie van kool-dioxide, verzuring, vermesting, ontbossing, verdroging en de schrikbarende snelle terugloop van de biodiversiteit adequaat het hoofd te bieden (MacNeill et al. 1991, Cramer 1991, Goldschmidt 1994). De beheersing van deze problemen zal naar het zich nu laat aanzien naast substitutie door milieuvriendelijker alternatieven ook een matiging in de produktie en consumptie van bepaalde goederen en diensten - auto's, vliegvakanties, vlees en in het algemeen: energie en grondstoffen verslindende en afval genereerende produkten en praktijken - in met name de rijke landen vergen. Het ecologiseringsproces is dus allesbehalve voltooid. Wie kennis neemt van prognoses omtrent de groei van de wereldbevolking in de eenentwintigste eeuw - uitgaande van het huidige afnemende tempo wellicht zo'n dertien miljard mensen in het jaar 2100 (Voorhoeve 1995, 134-6) - en deze in het

licht ziet van de aanhoudende pogingen in steeds meer landen van de wereld om intensieve economische groei te realiseren, kan niet anders dan tot de conclusie komen dat de 'ecologische kwestie' voorlopig nog wel even zal blijven bestaan. De mede als gevolg van de bevolkingsgroei toenemende 'economisering' van de sociale regimes in de wereld staat hier borg voor. Wat behelst deze economisering en welke sociale drijfkrachten zitten erachter?

Economisering als lange-termijnproces⁴

Ecologisering vond en vindt plaats binnen een sociale infrastructuur die gericht is op economisering. Economisering kan worden omschreven als het proces van toenemende economische verafhankelijkheid door arbeidsdeling en de vorming van markten annex de daar heersende, op financiële verrijking gerichte, beschaving. In meer algemene termen kan economisering worden omschreven als het proces waarin samenlevingen zich ontwikkelen tot relatief vreedzame regimes ter schepping van rijkdom.

Evenredig aan de toenemende arbeidsdeling betekende deze ontwikkeling dat steeds meer terreinen van het sociale leven doordeesemd raakten met '(proto)-economische' handel- en denkwijzen. In de woorden van de Franse socioloog Emile Durkheim:

La vie économique a pris, depuis deux siècles, un développement qu'elle n'avait jamais eu; de fonction secondaire qu'elle était, méprisée, abandonnée aux classes inférieures, elle est passée au premier rang. Devant elle, on voit de plus en plus reculer les fonctions militaires, administratives, religieuses. Seules les fonctions scientifiques sont en état de lui disputer la place, et encore la science n'a-t-elle guère de prestige aux yeux des sociétés actuelles que dans la mesure où elle peut servir à la pratique, c'est-à-dire en grande partie aux professions économiques (Durkheim 1937, 16-17).

Deze opmars der 'economische functies' manifesteerde zich al eerder dan de door Durkheim genoemde twee eeuwen in de in een permanente en uiterst kostbare machts- en prestigestrijd verwickelde Europese staten. Onder druk van deze concurrentiestrijd vond er in de loop van Europese staatsvormingsprocessen niet alleen een 'verhoofsing', maar ook een 'economisering van de krijgers' plaats - de burgerlijke lijn van het door Norbert Elias (1969) beschreven civilisatieproces. Aan deze economisering van de krijgers was een door voorzaten van diezelfde krijgers en door stedelijke allianties via geweldmonopolisering mogelijk gemaakte economisering van de strijd om het bestaan voorafgegaan - de ontwikkeling van primair in

landbouw, handel en nijverheid geïnteresseerde strata -, maar door de expansie van het ruil- en geldverkeer won de burgerlijke bovenlaag zozeer aan macht dat zij voorwaarden kon gaan stellen aan het gedrag van de van hun beurs afhankelijk geworden hoofse krijgers en hun minder fortuinlijke landgenoten. Zij leerden de vorsten dat hun huishouding gebaat was bij een florerende economie. Hoe deze economische groei te bevorderen en wat precies onder 'rijkdom' moest worden verstaan, daarover verschilden de diverse raadgevers van mening, maar over het doel - nationale rijkdom als voorwaarde voor gezonde staatsfinanciën en politieke macht - heerste veel minder onenigheid. Zo wisten de in de loop van dit proces steeds meer wederzijds van elkaar afhankelijk geworden kapitalisten en staatslieden de voorwaarden voor een door 'vrije' factor- en goederenmarkten gedomineerde samenleving, die in de kiem reeds aanwezig waren, krachtig te bevorderen. Zo kwamen rijkdom scheppende regimes onder leiding van elites met een steeds meer 'politiek-economisch' wereldbeeld tot stand.

Het economiseringsproces voltrok zich overigens geenszins rechtlijnig en ook niet zonder slag of stoot:

The transformation of society into a political economy was (..) only achieved after a prolonged struggle demanding many sacrifices. After all, neither how people gained their livelihood or regarded their property, nor their idea of good conduct or their sense of time, was shaped by a commercial ethos. The merchant was not yet an entrepreneur, land was not saleable, competition was frowned upon, usury disreputable, and those who worked for wages lived on the fringes of society. As a result, the progress of capitalism was punctuated by bitter disputes about whether and to what extent land and forests, grain and money, and workers themselves, could be treated as commodities (Sachs 1992, 8).

De weerstand die de economisering van de samenleving opriep bleek ook later, in de negentiende eeuw, toen er ten slotte 'vrije' markten waren geïnstitueerd in goederen, geld, land en arbeid. Deze ontwikkeling riep tegenkrachten op in de vorm van strevingen van niet alleen arbeiders, maar ook grootgrondbezitters, boeren, industriëlen en andere zakenlieden om zich door middel van politieke interventie tegen de harde en vaak onvoorziene distributieve effecten van de werking van het marktmechanisme in te dekken. Er kwam in de woorden van Karl Polanyi (1944) een 'counter-movement of social protection' op gang die naar gelang van de maatschappelijke omstandigheden in sommige gevallen uitliep op de vorming van democratische verzorgingsstaten, in andere op de instituering van totalitaire regimes zoals het fascisme en het communisme. Zoals bekend werden in de laatstgenoemde regimes zelfs pogingen ondernomen markten af

te schaffen, maar het streven naar een optimale ontplooiing van de 'productiekrachten' bleef behouden.

Deze uit een 'zuiver economisch' oogpunt lang niet altijd efficiënte zelf-protectie verliep in toenemende mate via de staat, maar de overheden bleven en geraakten - parallel aan de toenemende 'mondialisering' van de economie - voor de bekostiging van hun beschermende activiteiten steeds meer van de grotendeels ongeplande ontwikkelingen op de transnationale markten afhankelijk. Dat is de reden waarom de politiek-economische elites van verzorgingsstaten in tijden van toenemende internationale concurrentie, economische recessie of crisis 'economiseringscampagnes' organiseren. De soberheid waartoe in deze campagnes telkens weer wordt opgeroepen, is geen doel in zichzelf, maar dient er toe de nationale rijkdom te vergroten.

Het economiseringsproces leidde tot een in de geschiedenis van de mensheid ongeëvenaarde accumulatie van rijkdom en exploitatie van de natuur zowel in de vorm van het gebruik van energie en grondstoffen als in de vorm van de generatie van afval. De kapitale veranderingen teweeggebracht door de industrialisering van het productieproces vonden plaats binnen het kader van reeds geëconomiseerde sociale regimes. De door de staat en het bedrijfsleven gestimuleerde groei van de wetenschappelijke en technologische kennis van de natuur vormde een belangrijke voorwaarde voor deze exploitatie, maar, zoals hiervoor geschetst, deze toenemende kennis leidde ook tot de opbloei van het ecologisch besef. 'Ecologisering' kwam dus voort uit de 'economisering' van samenlevingen en zal daarop voort moeten bouwen. De vraag is: hoe? Het antwoord vergt een analyse van economisering en ecologisering in civilisatietheoretische termen.

Economisering als civilisatieproces

Sociologisch gezien betekende economisering een enorme groei van de arbeidsdeling en zo van het percentage mensen dat kwam te leven en werken in steden, waar zij niet langer *direct* geconfronteerd werden met de ecologische effecten van hun doen en laten. Het stedelijk karakter van hun dagelijkse bezigheden kon zelfs de illusie wekken dat zij niet meer afhankelijk waren van de natuur. In werkelijkheid betekende de toenemende natuurbeheersing, die de stedelijk-industriële levenswijze mogelijk maakte, een toenemende, zij het niet direct voelbare, afhankelijkheid van wat later 'het milieu' genoemd zou worden (Goudsblom 1988a en 1992). De onwetendheid omtrent ecologische beperkingen verklaart voor een groot deel de hardnekkige blindheid van geëconomiseerde samenlevingen voor wat

lange tijd karakteristiek genoeg de 'externe' ecologische effecten van economische groei werd genoemd (Martinez-Alier 1987, Jacobs 1991).

Als gevolg van de verregaande arbeidsdeling en de daarmee samenhangende maatschappelijke differentiatie van industriële samenlevingen werd natuurbeheersing steeds meer een zaak van specialisten - boeren, wetenschappers, technici - en deze specialisering onttrok het ecologisch regime aan het blikveld van de meeste andere beroepsbeoefenaren (cf. Spier 1995a, 307-10). De toenemende economisering bracht niet een toenemende 'sociale dwang tot zelfbedwang' jegens de natuur met zich mee, maar juist het omgekeerde. Dat ook direct betrokkenen bij de natuurbeheersing meegingen met de door politiek-economische regimes aangewakkerde gewin-zucht moge bij voorbeeld blijken uit de enorme intensivering van de agrarische produktie na de Tweede Wereldoorlog in Nederland, een ecologisch gezien onverstandig streven waar niet alleen politici en ambtenaren, maar ook wetenschappers, technici en boeren aan hebben bijgedragen. Niettemin waren het ook weer wetenschappers die wat dit betreft op hun schreden terugkeerden en als eersten waarschuwend geluiden lieten horen. Ten langen leste volgden er aarzelende politieke pogingen om tot een ecologisering van de landbouw te geraken, waarbij de boer zich om niet geheel onbegrijpelijke redenen het kind van de rekening voelde.

De in haar ecologische effecten onbeheerste natuurbeheersing die de economisering van sociale regimes teweegbracht, berustte niettemin op een toenemende beheersing van mensen van elkaar, zichzelf en de natuur.⁵ Een beknopte sociologische analyse van het begrip 'economie' kan dit al duidelijk maken. Immers, wat mensen in de loop van het economiseringsproces reïficerend 'de economie' zijn gaan noemen weerspiegelt de drie 'fundamentele beheersingsvormen' aan de hand waarvan volgens Norbert Elias (1971, 176) het ontwikkelingsstadium van een samenleving kan worden afgemeten.

In de eerste plaats verwijst het begrip 'economisch' naar de manier waarop mensen iets doen, dat wil zeggen 'zuinig', 'efficiënt', 'rationeel', 'calculerend', kenmerken die een zekere zelfbeheersing veronderstellen.

In de tweede plaats verwijst het begrip 'economie' naar de sociale organisatie van de produktie en distributie, hetgeen een bepaalde graad van sociale beheersing (en ook weer zelfbeheersing) vergt.

Ten slotte veronderstelt het begrip een zekere mate van natuurbeheersing, aangezien alle 'economische' activiteiten een of andere vorm van stofwisseling met de natuur impliceren. Deze natuurbeheersing berust weer, zoals Goudsblom in *Vuur en Beschaving* heeft laten zien, op de beheersing van mensen van elkaar en zichzelf.

Wat tegenwoordig 'de economie' genoemd wordt, heeft dus betrekking op een bepaald regime dat mensen elkaar, zichzelf en de natuur opleggen. Zo gezien vertoont de wordingsgeschiedenis van het dominante politiek-economische regime in de wereld van vandaag - met inbegrip van de 'countermovement of social protection' - onmiskenbaar trekken van een civilisatieproces.

Zo werden produktieve activiteiten, parallel aan de toenemende 'kazertering van het geweld' en de machtsontplooiing van de 'derde stand', in de loop van het economiseringsproces als beschaafder en eezamer beschouwd dan de onttrekking van surplus door middel van (dreiging met) geweld. Economische concurrentie is een geciviliseerde machts- en prestigestrijd in termen van berekenbare belangen die zowel in de produktie- als in de consumptiesfeer wordt uitgevochten met, althans in formele zin, vreedzame middelen.⁶ Bij deze gereguleerde wedijver gaat het, in tegenstelling tot plundering, om een produktieve strijd die in toenemende mate gebaseerd is op beheersing van de natuur. De druk tot vooruitzien en planning - fundamentele en steeds meer zelfbeheersing vergende vereisten in technologisch en economisch hoogontwikkelde samenlevingen die gekenmerkt worden door toenemende interdependentie - is in de loop van het economiseringsproces aanzienlijk toegenomen (vgl. Blomert 1991). Ten slotte was en is de voornaamste motor achter de economisering van samenlevingen de machts- en prestigestrijd tussen de verschillende sociale strata, nationaal en internationaal.

Reeds Vico (1668-1744) doorzag het beschavingsgehalte van deze ontwikkeling getuige zijn opmerking:

Out of ferocity, avarice, and ambition, the three vices which lead all mankind astray, (society) makes national defense, commerce, and politics, and thereby causes the strenght, the wealth, and the wisdom of the republics; out of these great vices which would certainly destroy man on earth, society thus causes the civil happiness to emerge (geciteerd door Hirschman 1977, 17).

Juist vanwege dit beschavingsgehalte van het economiseringsproces betekent de ecologisering van de samenleving niet zozeer een breuk met het economiseringsproces als wel een continuering ervan, althans in een bepaalde zin. Men kan immers stellen, zoals tegenwoordig inderdaad gedaan wordt door milieu-economen (Martinez-Alier 1987, Jacobs 1991), dat de ecologisering van de samenleving alleen kan worden bereikt door een verdergaande economisering van ons gedrag zij het niet om wille van de accumulatie van rijkdom *tout court* maar om wille van ecologisch gebreidelde rijkdom. Ecologisering kan immers geïnterpreteerd worden als de logische

voortzetting van de toepassing van het 'economisch principe' - het woeke- ren met schaarse en alternatief aanwendbare middelen ter bereiking van bepaalde doelen (Robbins 1949) - op wat nog niet zo lang geleden de 'pro- duktiefactor land' werd genoemd en betekent dan meer in concreto het streven naar 'optimale welvaart' binnen ecologisch voor verantwoord gehouden grenzen. Of men deze grenzen stelt door het internaliseren van 'externe' effecten in de prijs van goederen en diensten, zoals neoklassieke economen willen (cf. Pearce et al. 1989, Pearce 1991), of door gebruik te maken van een op biologisch-fysische indicatoren gebaseerd politiek- ecologisch kader voor economische activiteiten, zoals economen voorstaan die een centrale plaats geven aan het begrip 'milieugebruiksruimte' (Jacobs 1991), maakt hier niet uit. Het algemene idee is dat mensen niet alleen zo 'economisch', dat wil zeggen zo efficiënt mogelijk dienen om te gaan met arbeid en kapitaal, maar ook met het milieu. De extra zelfbeheersing die dit zal vergen, komt zo gezien niet uit de lucht vallen doch bouwt voort op een bestaande trend. Ecologisering valt dan te beschouwen als een vol- gende beschavingsfase in het economiseringsproces.

Ecologisering als civilisatieproces

Het verloop van de twintigste-eeuwse ecologisering van de samenleving - van natuurbescherming tot milieubeleid - vertoont inderdaad trekken van een civilisatieproces, dat wil zeggen een ontwikkeling in de richting van een 'toenemende sociale druk tot zelfbedwang' in de omgang met het schaarse collectieve goed 'het milieu'. Ecologisering betekent een voort- durend rekening houden met de gevolgen van ons doen en laten voor het milieu, ook op de langere termijn. Dat vergt collectieve arrangementen die gebaseerd zijn op permanente reflectie, een handelen op basis van geavan- ceerde kennis, een doorlopend afwegen van risico's en dus een vooruit- ziende blik en planning, kenmerken die zelfbeheersing veronderstellen. Ook in andere opzichten vertoont deze ontwikkeling structurele overeen- komsten met wat Norbert Elias (1994) onder een 'civilisatieproces' verstond.

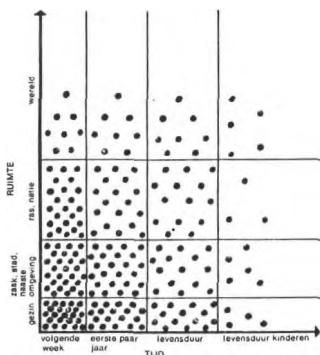
In de eerste plaats impliceert ecologisering zoals gezegd een zekere be- heersing in de omgang met de natuur. De reikwijdte van de reeds gereali- seerde en nog gewenst geachte beheersing is parallel aan de uitbreiding van het terrein van de milieuzorg in geavanceerde industriële samenlevin- gen gedurende de twintigste eeuw voortdurend toegenomen - van 'Laat niet als dank ...!' of niet roken in het bos via afvalscheiding tot 'milieu- vriendelijker', ja zelfs 'duurzamer', dat wil zeggen met zo min mogelijk

schade voor het milieu ten behoeve van toekomstige generaties, produceren en consumeren in het kader van 'milieubeleidsplannen'. Met andere woorden, de gedragsstandaarden met betrekking tot de omgang met het milieu zijn in de loop van deze eeuw steeds meer omvattend en complex geworden - men denke in dit verband bijvoorbeeld aan boeren die bovenop de toenemende complexiteit van het technisch en financieel-economisch beheer van hun onderneming ook nog eens gedwongen worden een minutieuze en ecologisch verantwoorde mineraal- en mesthuishouding te voeren.

In de tweede plaats is de ontwikkeling van deze gedragsstandaarden, evenals die met betrekking tot 'gezond leven' (niet roken, minder vet eten) en geboortenbeperking, begonnen in de hogere middenklasse van de economisch en technologisch meest geavanceerde landen waarvan de leden toegang hebben tot en gevoelig zijn voor wetenschappelijke kennis (Van Otterloo 1990, McLaren 1990, Aarts 1995). De hoogopgeleiden waren de eersten die gewag maakten van de nieuwe collectieve schaarste van natuur en milieu en aandrongen op regimevorming (Hirsch 1976, Humphrey & Buttel 1986, Cramer 1989, Nelissen 1991). In het bijzonder bezitters van wat Pierre Bourdieu (1979) 'cultureel kapitaal' heeft genoemd staan traditioneel gereserveerd tegenover een definitie van vooruitgang in louter financieel-economische termen (vgl. Schmidt 1995). Volgens de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart (1990) koestert deze statusgroep, die zich eerder van anderen wil onderscheiden door culturele competentie dan door materiële rijkdom, zogenoemde postmateriële waarden. Zij zijn dan ook oververtegenwoordigd in de milieubeweging en tevens de voornaamste consumenten, of tenminste supporters, van milieuvriendelijk geachte producten (Pietersen & Verhallen 1986, Nelissen 1987 en 1991, Van der Linden & Luijten 1989, Peters 1992). Deze wetenschappelijk gevormde statusgroep neemt in aantal en invloed toe in alle ontwikkelde en zich ontwikkelende samenlevingen, zowel in het bedrijfsleven als bij de overheid. Kennelijk zijn ontvankelijkheid voor kennis, relatief gepacificeerde sociale condities, een toenemende preoccupatie met gezondheid als gevolg van het expanderend medisch regime (De Swaan 1981) en een zekere mate van welstand belangrijke voorwaarden voor de opkomst van dergelijke gedragsstandaarden. Hoewel sociale ontwikkelingen als 'gezonder leven', geboortenbeperking en natuur- en milieubescherming kunnen worden geïnterpreteerd in de statische termen van de rationele keuze-theorie, laat het feit dat een groeiend aantal mensen, beginnend bij de hoogopgeleiden, deze keuzen ook metterdaad maken, tevens zien dat opvattingen over wat geldt als 'rationeel' veranderen langs lijnen van de sociale statushiërarchie (Mennell 1989).

In de derde plaats toont sociologisch onderzoek van civilisatieprocessen en consumentengedrag telkens weer aan dat distinctiedrang een niet te onderschatten rol speelt in de opkomst en verbreiding van nieuwe gedragsstandaarden (Elias 1994, Munters 1977, Bourdieu 1979). Dat iets soortgelijks geldt voor de opkomst en verbreiding van milieubewustzijn en de groei van de aanhang van natuur- en milieubeschermingsorganisaties, blijkt uit de in de eerste paragraaf geschetste keurige komaf en het *trickle down*-karakter (Fallers 1954) van deze ontwikkeling. Hoewel de serieuze aard van de milieuproblematiek op het eerste gezicht bezwaarlijk lijkt te rijmen met het streven naar status, is het niettemin niet moeilijk om in het drijven van natuur- en milieubeschermers een zeker superioriteitsbesef te herkennen.⁷ Hun vertoog impliceert veelal dat zij geen antropocentrische egoïsten (willen) zijn die de mens beschouwen als centrum van het universum. Zij hebben oog voor en een wetenschappelijk geschoold begrip van hun medeschepselen en de ecosystemen waarin zij leven. Zij geven voor verder te kijken dan hun economische neus lang is en zich theoretisch en praktisch bezig te houden met het welzijn van al wat leeft, nu en in de toekomst.

Dit alles wordt vrijwel nooit zo openlijk gezegd, maar het wordt zichtbaar in de sociale kritiek en de daaruit blijkende beschavingsidealen van milieubeschermers. Zij vertonen en vragen van mensen een cognitieve distantie die een hoog beschavingsniveau veronderstelt - men denke, nogmaals, aan de weigering zichzelf te zien als het centrum van de biosfeer of de geneigdheid rekening te houden met de ongewenste ecologische effecten van menselijk handelen op de lange termijn. Dit zijn allemaal afgeleide kenmerken van 'beschaving' in de zin van de civilisatietheorie van Norbert Elias (1956, 1969). Deze cognitieve distantie - en ook dat spoort goed met Elias' theorie - is echter, of men wil of niet, tevens sociale distantie, te weten van mensen wier geestelijke horizon niet verder reikt dan hun eigen materieel welvaren op de korte termijn. Ter illustratie behoeft men slechts een blik te werpen op figuur 1 betreffende 'het gezichtsveld van de mens' in het *Rapport van de Club van Rome* uit 1972

van Dennis Meadows (23). Het bijbehorende onderschrift laat aan duidelijkheid niets te wensen over: slechts een kleine elite, onder wie ongetwijfeld Dennis Meadows en de leden van de Club van Rome, identificeren zich met de wereld en de volgende generatie. Het punt is niet dat deze voorstelling van zaken volslagen bezijden de waarheid zou zijn, want dat is niet het geval, maar dat er een merkwaardig effect van uitgaat op de argeloze lezer die geneigd is te denken dat hij of zij tot die bevoorrechte minderheid behoort of in elk geval zou moeten behoren.

Juist op de statusgevoeligheid van deze materie zou het milieubeleid meer kunnen inspelen. Want hoewel uit onderzoek van Wilma Aarts (1995) blijkt dat de hoger opgeleiden uit de beter gesitueerde kringen vergeleken met hun minder geschoolde klassegenoten niet uitblinken in met name energie-besparend gedrag - iets wat gezien de dominante economiseringstrend ook niet zo verwonderlijk is: *trickle down gold* ten slotte ook voor milieuschadelijke producten (auto's) en praktijken (vliegvakanties) -, lijken zij door hun kennis, beschavingsidealen en hun op andere, hierboven genoemde levensgebieden gebleken voorbeeldfunctie daartoe wel bij uitstek geschikt. Immers, er bestaat volgens dat zelfde onderzoek in deze categorie een sterk met statusgevoelens samenhangende moraal waarin zelfbeheersing en zin voor verantwoordelijkheid en kwaliteit centrale bestanddelen vormen. Op grond daarvan en op grond van hun kennis van de ecologische problematiek alsmede hun betrokkenheid daarbij blijkt hun oververtegenwoordiging in de milieubeweging en in kringen van milieubewuste consumenten kan men stellen dat er in deze statusgroep bij uitstek een potentieel voor een verdergaande ecologisering van hun gedrag aanwezig is. Het milieubeleid zou er mede op gericht kunnen zijn om dit potentieel te actualiseren door een beroep te doen op het statusgebonden verantwoordelijkheidsbesef van deze 'gedomineerde fractie van de dominante klasse' (Bourdieu 1979).

De politieke implicatie van deze visie op ecologisering is dus dat door attent te zijn op de rol van statusmotieven in dit proces, milieubeleidsmakers daarop in zouden kunnen spelen bij de verdere uitbouw van het ecologisch regime in een meer milieuvriendelijke richting, bij voorbeeld in onderhandelingen met diverse doelgroepen en via uitgekiende informatiecampagnes in de media en in het onderwijs. Aangezien beschaafde, egalitair gezinde mensen worden geacht zich niet druk te maken om hun status, althans daar niet al te openlijk blijk van te geven, is een subtiele aanpak vereist (De Swaan 1986). Door tussen de regels door toch gebruik te maken van de gevoeligheid van mensen voor hun prestige en op die manier om zo te zeggen een 'wedloop in milieuvriendelijkheid' te bevorderen zou althans in beginsel de hinderlijke paradox van de collectieve actie (OI-

son 1965) kunnen worden omzeild, want de bate van milieuvriendelijker geacht gedrag is dan prestige, het behoren tot het juiste slag mensen. De huidige ecologisering van goederen en diensten biedt genoeg mogelijkheden voor een steeds verdergaande verfijning in dit opzicht.

Deze benadering zou niet alleen geschikt kunnen blijken voor de 'ecologische massage' van consumenten, maar ook van producenten. Er zijn immers tekenen te over dat een groeiend aantal bedrijven, mede uit economische overwegingen, gevoelig is voor hun 'ecologische reputatie' (Elkington 1987, Maharaj 1992, Mol 1995). Zo zuinig mogelijk omgaan met energie en grondstoffen, gevoegd bij het op de markt brengen van milieuvriendelijker alternatieven, wordt in de technologisch en economisch meest geavanceerde kringen van het bedrijfsleven meer en meer beschouwd als een kwestie van zelfbehoud (Elkington 1987, Mol 1995).

Uit het onderzoek van Tuur Mol (1995) naar de ecologische modernisering van de chemische industrie valt af te leiden dat voor zover er tegenwoordig sprake is van een 'ecologische voorhoede' deze zich tot dusverre eerder heeft gemanifesteerd in de sfeer van de wetenschap en de techniek, de produktie en het overheidsbeleid dan in die van de consumptie. Het valt niet in te zien waarom deze hoog opgeleide elite, die zoveel zeggenschap heeft in de definitie van milieuproblemen en in het produceren alsmede propageren van milieuvriendelijker produkten en praktijken, niet ook het voortouw zou nemen - en dat wellicht ten dele al doet, nader onderzoek is hier gewenst - bij de ecologisering van de consumptie om zo bij te dragen aan de vorming en verbreiding van een in ecologisch opzicht meer verfijnde en distinctieve levensstijl.

De weg voor meer dwingende beleidsmaatregelen op milieugebied - wettelijke ge- en verboden, prijs- en belastingpolitiek, infrastructurele maatregelen - zou mede kunnen worden geëffend door 'milieubeschavingscampagnes' die zich consequent bedienen van de 'retoriek van de modernisering', de reeds bestaande tendens om 'milieuvriendelijkheid' te afficheren als modern, slim en efficiënt en het tegendeel te stigmatiseren als ouderwets, dom en inefficiënt.⁸

Dit alles impliceert niet dat het ecologiseringsproces zich zo zonder dwang en zonder slag of stoot, door middel van de wonderbaarlijke werking van het 'druppel-effect' als een soort IJzeren Wet Van de Geschiedenis, zal voortzetten. Het betekent wel dat een beroep op statusmotieven (en bij implicatie: op de vrees voor stigmatisering) onderdeel zou kunnen uitmaken van de reeds in gang zijnde meeromvattende ecologische regimevorming door de overheid, milieubeweging, consumenten- en brancheorganisaties. Ook de verbreiding van milieuvriendelijker produktieprocessen naar de economisch en technologisch minder geavanceerde delen van de

wereld zou op deze wijze kunnen worden bevorderd. De overheden van industriële en industrialiserende samenlevingen dienen dan wel, geprikkeld door collectieve acties van de milieubeweging, voorwaarden te scheppen voor een effectieve *trickle down*.

Dat ecologisering een verdergaande formele regimevorming vergt, geeft al aan dat dit proces niet 'vanzelf' zal gaan. Het paradoxale is dat de tegenkrachten hun oorsprong vinden in het zelfde sociale regime dat geleid heeft tot de toenemende zorg voor het milieu. De uit het economiseringsproces voortgekomen dominante politiek-economische regimes in de wereld van vandaag lijken de ecologisering te blokkeren en te bevorderen.

Economisering als hindernis voor ecologisering

In industriële marktregimes produceren producenten niet om hun eigen behoeften *direct* te bevredigen, dat wil zeggen door consumptie van hun eigen produkt, maar om inkomen te verwerven dat hen in staat stelt goederen en diensten te betrekken die zij zelf niet produceren. Deze indirecte vorm van kostwinning ligt niet alleen ten grondslag aan de onwetendheid van mensen aangaande het ecologisch regime waaronder de door hen geconsumeerde produkten tot stand zijn gekomen, maar ook aan het feit dat de produktie en consumptie zich in een opwaartse spiraal plegen te bewegen: produktie genereert inkomen, inkomen leidt tot bestedingen en bestedingen stimuleren weer de produktie. Concurrentie kan echter ook leiden tot een neerwaartse spiraal en de vrees voor de ontwrichtende sociale gevolgen van een dergelijke ontwikkeling doet overheden onvermoeibaar streven naar het scheppen van optimale voorwaarden voor economische groei.

In dit licht bezien lijkt het er op dat - in het bijzonder in het geval van een stijgend arbeidsaanbod als gevolg van bij voorbeeld bevolkingsgroei, toenemende arbeidsproductiviteit en/of 'individualisering' - de produktiecapaciteit en de consumptie wel 'moeten' worden uitgebreid, ook al gaat dat ten koste van het milieu of de gezondheid van mensen, omdat anders een groeiend aantal mensen geen baan heeft en geen of aanzienlijk minder inkomen kan verwerven. In verzorgingsstaten wordt dit als onrechtvaardig en als een potentiële bron van sociale desintegratie beschouwd. Bovendien kan de groei van overdrachtsinkomens op den duur onbetaalbaar blijken en een kettingreactie in een nationale economie teweegbrengen waardoor iedereen slechter af is.

Kortom, de sociale functie van economische groei is in verzorgingsstaten niet alleen de leniging van de behoeften van mensen aan goederen en dien-

sten, maar ook het scheppen van werkgelegenheid en het waarborgen van de financiële basis voor overdrachts- en andere overheidsuitgaven. Zo gezien heeft economische groei een dwangmatig karakter. Zoveel mogelijk mensen dienen de behoeften van andere mensen te bevredigen dan wel op te wekken om in hun levensonderhoud en dat van hun 'kostgangers' te kunnen voorzien.

Deze produktiedwang correspondeert in industriële marktregimes met een al even sterke consumptiedwang. De statushiërarchie van dit type regimes wordt immers in sterke mate, zij het niet volledig, bepaald door de positie van mensen op de arbeidsmarkt en de daar heersende ongelijke verdeling van 'koopkracht'. De top van deze hiërarchie bepaalt tot op grote hoogte het aspiratieniveau van de overige strata en zo gaat de luxe van de ene generatie behoren tot 'de eisen des tijds' van de volgende.

De sterke sociale druk om steeds meer te produceren en te consumeren verklaart tevens waarom er in deze regimes steeds meer nadruk is komen te liggen op het modieuze in plaats van op de duurzaamheid van goederen en diensten. Ook de vereenzelviging van vooruitgang met nieuwigheid komt hieruit voort.

Deze produktiedwang is het gevolg van de zich zelf versterkende concurrentiedruk die eigen is aan de internationale arbeidsdeling en het daar vigerende systeem van individueel loon naar verdienste of beter: naar 'marktmacht'. 'Kostwinners' kunnen zich simpelweg niet veroorloven om achterover te leunen, want voordat zij het goed en wel beseffen, produceren en verkopen anderen wat zij voorheen plachten te doen. Deze 'marktdwang' is misschien wel het meest fundamentele probleem waarmee het milieubeleid te maken heeft.

Het bovenstaande impliceert de op lange termijn gezien zowel in economisch als in ruimtelijk opzicht expansieve aard van industriële marktregimes en de daarmee gepaard gaande groei van transport en energieverbruik. Bovendien geeft het in toenemende mate grensoverschrijdende karakter van markten economische elites de macht om lokale dan wel nationale ecologische regimes te ontwijken - of daarmee te dreigen - door elders te investeren. Vrees hiervoor belet overheden de ecologische teugels al te strak aan te halen. De toenemende concurrentie om financiële middelen op alle maatschappelijke niveaus - tussen particuliere burgers en hun organisaties, tussen steden, regio's en nationale staten - genereert vanuit een oogpunt van milieubeleid een veelheid van sociale dilemma's die de beheersing van milieuproblemen aanzienlijk bemoeilijkt. Het probleem is dat 'overleven' in industriële marktregimes betekent: gelijke tred houden met de ontwikkeling van de rijkdom van anderen.

Economisering als voorwaarde voor ecologisering

Armoede en onwetendheid stimuleren ecologisering niet, zoals in de ontwikkelingslanden te zien valt. Economische groei heeft op zichzelf niet slecht te zijn voor het milieu. De ecologische effecten van economische groei zijn immers een functie van de inhoud van die groei en het technisch vernuft waarmee deze tot stand wordt gebracht. Milieubewustzijn en een ecologisch verantwoord geachte levensstijl veronderstellen in de huidige demografische omstandigheden een zekere graad van economische ontwikkeling en wat de Poolse socioloog Sztompka (1992) 'civilizational competence' heeft genoemd. Deze noodzakelijke maar onvoldoende voorwaarden voor ecologisering zijn in industriële marktregimes ruimschoots voorhanden.

Bovendien is technische innovatie inherent aan industriële marktregimes. Mede onder druk van de milieubeweging, politieke partijen, consumenten- en branche-organisaties zal het bedrijfsleven niet aarzelen om schonere productieprocedures toe te passen en meer energie- en afvalbesparende kapitaal- en consumptiegoederen op de markt te brengen. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor openbare nutsbedrijven. Voorop lopen in dit proces van 'ecologische modernisering' loont op den duur, niet alleen financieel, maar ook uit een oogpunt van prestige.

Daarnaast maken marktregimes het mogelijk om - onder bepaalde voorwaarden betreffende sociale rechtvaardigheid en concurrentie - via het prijsmechanisme een ecologisch meer verantwoorde reallocatie van productiefactoren te realiseren (energieheffing, ecologisering van het fiscale regime, verhandelbare emissierechten e.d.).

Daarbij is het van belang te beseffen dat het economiseringsproces niet een 'spontane' ontwikkeling in de zin van een plotselinge overrompeling van overheden door de opkomst van 'vrije' markten was. In tegendeel, overheden hebben sterk aan dit proces en de bestrijding van de uitwassen ervan in de vorm van de 'countermovement of social protection' bijgedragen. Dit zal niet anders gaan in het geval van het ecologiseringsproces. Zoals het mogelijk is gebleken een internationaal vrijhandelsverdrag in het kader van de GATT te sluiten en daarbij de vele sociale dilemma's die daaraan kleefden te overwinnen, zo moet het ook mogelijk zijn het internationale ecologische regime om te buigen in een meer milieuvriendelijke richting. Dat dit niet eenvoudig zal zijn volgt theoretisch uit de voorgaande paragraaf en blijkt praktisch uit de teleurstellende resultaten van de klimaatconferenties in Rio de Janeiro (1993) en in Berlijn (1995).

Wat de expansieve aard van het huidige politiek-economische regime betreft: de groei van het transport en het daarmee samenhangende energie-

verbruik sluiten terugdringing door de bevordering van het zogenoemde 'telewerken' (en van de telecommunicatie in het algemeen) en de introductie van meer energie-efficiënte vormen van vervoer niet uit. Daarnaast geeft de toenemende 'mondialisering' in economisch, politiek en cultureel opzicht behalve beperkingen ook kansen voor een verdergaande ecologisering van het huidige politiek-economische wereldregime (Mol 1995). Zo kan de tendens tot internationale samenwerking gunstig zijn voor de uniformering van het milieubeleid in een uitgestrekter territorium, gaan standaarden van ecologisch verantwoord gedrag sneller deel uitmaken van het 'mondiaal cultuurstelsel' (De Swaan 1995) en kunnen via op internationale markten opererende ondernemingen ecologisch meer verantwoorde producten en productieprocessen een snellere verspreiding vinden. Bovendien kan de toenemende ecologische interdependentie in de wereld angstgevoelens in de meer welvarende landen voor milieubederf in de ontwikkelingslanden aanwakkeren en zo bijdragen aan versnelde pogingen om tot een milieuvriendelijke ombuiging van de diverse in de wereld in zwang zijnde ecologische regimes te komen (De Swaan 1989).

Voorwaarde voor een dergelijk voortrekkersfunctie is wel dat de rijke landen toonbeelden van ecologisch raffinement zijn. Daartoe is een veelomvattend milieubeleid nodig waarvan het hierboven geschetste inspelen op statusmotieven en stigmatiseringsangst onderdeel kan uitmaken.

Ten slotte

Over de stoffelijke resultaten en het tempo van het ecologiseringsproces in de toekomst valt weinig met zekerheid te zeggen. De grote vraag is of de nog te verwachten demografische en economische groei in de wereld de mogelijk gunstige effecten van de in gang zijnde ecologisering van de productie en consumptie niet teniet zal doen.

Noten

* Met dank aan Nico Wilterdink voor commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1. Zie voor geleerde beschouwingen Tellegen (1990), Goudsblom (1992 en 1993) alsmede Tellegen & Wolsink (1992, hoofdstuk 10). Het onderstaande is een poging tot verdere uitwerking van

deze kwestie. Waar ik spreek van de 'derde milieugolf', reppen andere auteurs van de tweede (sinds de publicatie van het zogenoemde Brundtland Report - *Our Common Future* - in 1987). De eerste milieugolf wordt dan gesitueerd in de jaren zeventig, sinds de publicatie van het *Rapport van de Club van Rome*

(1972). In een lange-termijnperspectief lijkt het mij echter verkieslijker de opkomst van de natuurbescherming (in Nederland omstreeks de eeuwwisseling, elders wat eerder) als de 'eerste milieugolf' te zien (zie ook het navolgende).

2. Zie voor het sociologische begrip 'regime' in het algemeen en 'ecologisch regime' in het bijzonder Spier (1995a) en de daar genoemde literatuur. Vgl. voor toepassingen van deze begrippen op de geschiedenis van de mensheid Goudsblom et al. (1989). In deze bijdrage staat het begrip 'regime' voor configuraties van interdependente mensen die elkaar en zichzelf bepaalde gedragsstandaarden trachten op te leggen.

3. Zie Van Zon (1986), Vogt (1990), Kiss (1990), Lange (1990), Diederiks & Jeurgens (1990), Houwaart (1991), Tellegen & Wolsink (1992) en Van Zanden & Verstegen (1993).

4. Het navolgende is een uiterst gecomprimeerde weergave van Schmidt (1991 en 1995); zie voor literatuurverwijzingen aldaar.

5. Men zou vanwege deze januskop van 'economiseren' in navolging van Fred Spier (1995a, 319) van een 'civilisatietendens' in plaats van een *civilisatieproces* kunnen spreken. Ik vrees echter dat dan de laatste term in zijn geheel vervallen kan worden verklaard, aangezien er altijd - ook in het geval van het door Elias beschreven civilisatieproces - tegen-tendities zijn. Ter wille van de helderheid is het in elk geval gewenst dat telkens weer gespecificeerd wordt *bij wie* er

in welke opzichten sprake is van 'civilisering' dan wel 'decivilisering'.

6. Cf. Weber (1922). Ook het tijdvak van de Europese koloniale expansie vertoont de in de vorige noot genoemde januskop. Er was in de koloniën onbetwistbaar sprake van 'economiseren', zij het niet zelden met de knoet.

7. *Het groene universum* van de milieupionier Wouter van Dieren (1994) bevat wat dit betreft vele onthullende passages. Ook de tegenstelling tussen 'culturele' en 'economische' elites speelt in zijn boek een belangrijke rol.

8. Zo kopte in de herfst van 1995 een artikel over het mestbeleid op de opiniepagina van de NRC: 'Boeren willen niet moderniseren', terwijl Lucas Reijnders in een uitzending van *Nova* over het boerenprotest verklaarde 'dat moderniseringsprocessen nu eenmaal altijd weerstanden oproepen'. Van de 'ecologische moderniseringstheorie' (zie Mol in deze bundel) gaat een zelfde suggestie uit, maar deze theorie ziet in tegenstelling tot de hier gegeven visie het ecologiseringsproces primair als 'milieu-geïnduceerd' en dus niet, althans niet van meet af aan, als 'mensenwerk', dat wil zeggen als functie van onderliggende menselijke figuraties en motivaties. Bovendien komt de *relatieve* tegenstelling tussen economisering en ecologisering onvoldoende uit de verf: de economische en ecologische rationaliteit lijken althans op den duur (?) volledig samen te vallen. Dat is echter nog maar de vraag (zie ook de slotparagrafen van dit artikel).

Literatuur

Aarts, W., Consumption and Stratification. In: W. Aarts, J. Goudsblom, C. Schmidt & F. Spier, *Toward a Morality of Moderation*. Eindrapport voor het NOP 'Global Air Pollution and Climate Change', Amsterdam 1995.

- Blomert, R., Verfeinerung der Sitten - Verfeinerung der Technik: Bemerkungen zu aktuellen zivilisatorische Veränderungen. In: H. Kuzmics & I. Mörth (Hg.), *Der unendliche Prozess der Zivilisation: Zur Kultursoziologie der Moderne nach Norbert Elias*, Frankfurt am Main 1991, 229-241.
- Bourdieu, P., *La distinction: critique sociale du jugement*, Paris 1979.
- Brimblecombe, P. & C. Pfister (eds.), *The Silent Countdown: Essays in European Environmental History*, Berlin 1990.
- Carson, R., *Silent Spring*, Boston 1962.
- Cramer, J., *De groene golf: Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging*, Utrecht 1989.
- Cramer, J., *De illusie voorbij*, Utrecht 1991.
- Diederiks, H. & C. Jeurgens, Environmental Policy in 19th-Century Leyden. In: Brimblecombe, P. & C. Pfister 1990, 167-181.
- Dieren, W. van, *Het groene universum*, Amsterdam 1995.
- Driel, P. van et al., *Ecologische modernisering*, Amsterdam 1993.
- Durkheim, E., La morale professionnelle (1937). In: E. Durkheim, *Leçons de sociologie: physique des moeurs et du droit*, Paris 1950.
- Elias, N., Problems of Involvement and Detachment, *British Journal of Sociology*, 7 (1956), 226-252.
- Elias, N., *Die höfische Gesellschaft*, Darmstadt/Neuwied 1969.
- Elias, N., *Wat is sociologie?*, Utrecht/Antwerpen 1971.
- Elias, N., *The Civilizing process*, vertaald uit het Duits (1939/1969), Oxford 1994.
- Fallers, L.A., A Note on the 'Trickle Effect', *Public Opinion Quarterly*, vol. 18 (1954), 314-321.
- Elkington, J., *The Green Capitalists*, London 1987.
- Goldschmidt, T., *Darwins hofvijver*, Amsterdam 1994.
- Gorter, H.P., *Ruimte voor natuur*, 's-Graveland 1986.
- Goudsblom, J., Lange-termijnprocessen in de mensheidsgeschiedenis, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15/1 (1988a), 5-25.
- Goudsblom, J., Priesters en krijgers. In: J. Goudsblom, *Taal en sociale werkelijkheid*, Amsterdam 1988b, 104-31.
- Goudsblom, J., *Vuur en beschaving*, Amsterdam 1992.
- Goudsblom, J., *De verleiding van het teveel: De milieuproblematiek als beschavingsprobleem*, Amsterdam 1993.
- Goudsblom, J., E.L. Jones & S. Mennell, *Human History and Social Process*, Exeter 1989.
- Heijden, H-A. van der, Van kleinschalig utopisme naar postgiroactivisme? De milieubeweging 1970-1990. In: J.W. Duyvendak et al., *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam 1992, 77-98.
- Hirsch, F., *Social Limits to Growth*, Oxford 1976.
- Houwaart, E.S., *De hygiënist*, Groningen 1991.
- Hirschman, A.O., *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*, Princeton, 1977.
- Humphrey, C.R. & F.H. Buttell, *Environment, Energy, and Society*, 2nd ed., Malabar 1986.
- Inglehart, R., *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton 1990.

- Jacobs, M., *The Green Economy: Environment, Sustainable Development and the Politics of the Future*, London 1991.
- Kampen, H. van, *Ingenieurs en de perceptie van milieu-risico's 1953-1973*. Doctoraalscriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam 1992.
- Kiss, I.N., Sylviculture and Forest Administration in Hungary 11th-20th Centuries. In: Brimblecombe & Pfister 1990, 106-124.
- Koopmans, R., *Democracy from Below: New Social Movements and the Political System in West Germany*, s.l. 1992.
- Lange, N., 'Policey' and Environment as a Form of 'Social Discipline' in Early Modern Hamburg. In: Brimblecombe & Pfister 1990, 162-166.
- Linden, W. van der & A.L.J.M. Luijten, De Nederlandse consument wordt milieubewuster!, *Tijdschrift voor Marketing*, 6 (1989), 29-34.
- McLaren, A., *A History of Contraception*, Oxford 1990.
- MacNeill, J., P. Winsemius & T. Yakushiji, *Beyond Interdependence: The Meshing of the World's Economy and the Earth's Ecology*, New York/Oxford, 1991.
- Maharaj, N., De ondergang van de milieubeweging, *De Volkskrant* 4 april 1992.
- Martinez-Alier, J., *Ecological Economics: Energy, Environment and Society*, Oxford 1987.
- Meadows, D.L., *The Limits to Growth*, New York 1972 (in het Nederlands vertaald als *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei*, Utrecht/Antwerpen 1972).
- Mennell, S., Short-Term Interests and Long-Term Processes: The Case of Civilisation and Decivilisation. In: Goudsblom et al. 1989, 93-127.
- Mol, Arthur P.J., *The Refinement of Production: Ecological Modernization Theory and the Chemical Industry*, Utrecht 1995.
- Munters, Q.J., *Stijgende en dalende cultuurgoederen*, Alphen aan den Rijn 1977.
- Nelissen, N. et al., *De Nederlanders en hun milieu*, Zeist 1987.
- Nelissen, N., Het 'groene denken' als sociaal verschijnsel. In: P. Ester & J.A.M. van Wezel (red.), *Sociale aspecten van modernisering*, Tilburg 1991, 18-38.
- Olson, M., *The Logic of Collective Action*, Cambridge/London 1965.
- Otterloo, A.H. van, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)*, Amsterdam 1990.
- Pearce, D. et al., *Blueprint for a Green Economy*, London 1989.
- Pearce, D. (ed.), *Blueprint 2: Greening the World Economy*, London 1991.
- Peters, M., *Achterban onder de loep: Geitenwollensokkendragers, eco-yuppies of milieunairs*, Amsterdam 1992.
- Pieters, R.G.M. & Th.M.M. Verhallen, Milieuvriendelijk aankoopgedrag door consument, *Tijdschrift voor Marketing* 7/8 (1986), 3-10.
- Polanyi, K., *The Great Transformation*, New York 1944.
- Robbins, L., *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, London 1949.
- Sachs, W., The economist's prejudice. In: P. Ekins & M. Max-Neef (eds.), *Real-Life Economics: Understanding Wealth Creation*, London/New York 1992, 5-10.
- Schmidt, C., Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4 (1978), 434-449 en 5 (1978), 91-109.
- Schmidt, C., Over de economisering van het wereldbeeld, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18/2 (1991), 79-99.

- Schmidt, C., On Economization and Ecologization as Civilizing Processes, *Environmental Values*, 2/1 (1993), 33-46.
- Schmidt, C., Economization and Ecologization as Civilizing Processes. In: W. Aarts, J. Goudsblom, C. Schmidt & F. Spier, *Toward a Morality of Moderation*. Eindrapport NOP 'Global Air Pollution and Climate Change', Amsterdam 1995.
- Spier, F., Norbert Elias' theorie van civilisatieprocessen opnieuw ter discussie: Een verkenning van de opkomende sociologie van regimes, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22/2 (1995a), 297-323.
- Spier, F., The Rise and Effectiveness of Dutch Environmental Organisations. In: W. Aarts, J. Goudsblom, C. Schmidt & F. Spier, *Toward a Morality of Moderation*. Eindrapport NOP 'Global Air Pollution and Climate Change', Amsterdam 1995.
- Swaan, A. de, Het medisch regime. In: A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg: Opstellen 1971-1981*, Amsterdam 1982, 151-219.
- Swaan, A. de, *Kwaliteit is klasse*, Amsterdam 1986.
- Swaan, A. de, *De verzorging in het teken van het kapitaal*, Amsterdam 1989.
- Swaan, A. de, De sociologische studie van de transnationale samenleving. In: J. Heilbron & N. Wilterdink (red.), *Mondialisering: De wording van de wereldsamenleving*, Groningen 1995, 16-35.
- Sztompka, P., Civilizational competence: a prerequisite of post-communist transition. Paper read to the International Forum on Developmental Problems, Second Session (Nation, Tribe, Citizenship: The Crisis of the State in Contemporary Societies), Rome, december 2-4, 1992.
- Tellegen, E., *Milieubeweging*, Utrecht/Antwerpen 1983.
- Tellegen, E., Over milieu en beschaving. *Beleid & Maatschappij*, 3 (1990), 141-148.
- Tellegen, E. & M. Wolsink, *Milieu en samenleving: Een sociologische inleiding*, Leiden 1992.
- Thomas, K., *Man and the Natural World*, London 1983.
- Vogt, J., Aspects of Historical Soil Erosion in Western Europe. In: Brimblecombe & Pfister 1990, 83-91.
- Voorhoeve, J., *Labiële vrede*, Amsterdam 1995.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922), Köln/Berlin 1964.
- Windt, H. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*, Amsterdam/Meppel 1995.
- Worster, D., *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas*, Cambridge 1977.
- Zanden, J.L. van & S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland*, Utrecht 1993.
- Zon, H. van, *Een zeer onfrisse geschiedenis: Studies over niet-industriële vervuiling in Nederland, 1850-1920*, Groningen 1986.